

ВАРИАНТНЫЕ ЕДИНИЦЫ В БЕЛОРУССКИХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ СБОРНИКАХ XIX в.

Н. Я. КОШКИНА¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Анализируются варианты единицы во фразеологической системе белорусского литературного языка XIX в. на материале сборников паремий И. И. Носовича, Е. Р. Романова, П. М. Шпилевского и Е. А. Ляцкого. Исследуются варианты, зафиксированные в каждом сборнике, а также варианты, представленные в разных изданиях. Выделяются варианты типы, приводится репрезентативный иллюстративный материал. Делаются выводы относительно характера фразеологической вариантности, служащей показателем определенного уровня развития языковой системы того времени.

Ключевые слова: вариантность; фразеология; паремия; фразеологическая единица; вариантный ряд; варианты типы; фразеологическая норма.

ВАРЫЯНТНЫЯ АДЗІНКІ Ў БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІАЛАГІЧНЫХ ЗБОРНІКАХ XIX ст.

Н. Я. КОШКІНА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Аналізуюцца варыянтныя адзінкі ў фразеалагічнай сістэме беларускай літаратурнай мовы XIX ст. на матэрыяле тагачасных зборнікаў парэмій І. І. Насовіча, Е. Р. Раманава, П. М. Шпілеўскага і Я. А. Ляцкага. Даследуюцца варыянты, зафіксаваныя ў межах кожнага зборніка, а таксама варыянты, прадстаўленыя ў розных выданнях. Вылучаюцца варыянтныя тыпы, прыводзіцца рэпрэзентатыўны ілюстрацыйны матэрыял. Робяцца высновы адносна характару фразеалагічнай варыянтнасці, якая служыць паказчыкам пэўнага ўзроўню развіцця тагачаснай моўнай сістэмы.

Ключавыя словы: варыянтнасць; фразеалогія; парэмія; фразеалагічная адзінка; варыянтны рад; варыянтныя тыпы; фразеалагічная норма.

Образец цитирования:

Кошкина Н.Я. Варыянтныя адзінкі ў беларускіх парэміялагічных зборніках XIX ст. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2023;3:72–82.
EDN: CWOAMW

For citation:

Koshkina NJa. Variant phrase units in the Belarusian paremiological collections of the 19th century. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2023;3:72–82. Belarusian.
EDN: CWOAMW

Автор:

Наталья Евгеньевна Кошкина – соискатель кафедры белорусского языкознания филологического факультета. Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор И. О. Гапоненко.

Author:

Natallia Ja. Koshkina, applicant at the department of Belarusian linguistics, faculty of philology.
koshkina.natalie@mail.ru

VARIANT PHRASE UNITS IN THE BELARUSIAN PAREMIOLOGICAL COLLECTIONS OF THE 19th CENTURY

N. Ja. KOSHKINA^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliezhnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

In the article, the variable units in the phraseological system of the Belarusian literary language of the 19th century are analysed. At the same time, the material from collections of proverbs by I. I. Nosovich, E. R. Romanov, P. M. Shpilevsky, and E. A. Lyatsky is used. The variant units recorded in each collection and the variants from different publications are investigated. Variant types are singled out, and illustrative material is given. Conclusions are drawn about the nature of phraseological variability, which serves as an indicator of a certain level of development of the language system at that time.

Keywords: variance; phraseology; paremia; phraseological unit; variant series; variant types; phraseological norm.

Уводзіны

Навуковы разгляд фразеалагічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае трывалую традыцыю ў айчынным мовазнаўстве. Асаблівасці фразем як спецыфічных моўных адзінак (у літаратурнай і дыялектнай мове ў цэлым і ў творчасці канкрэтных пісьменнікаў у прыватнасці) грунтоўна і шматаспектна прааналізаваны ў шэрагу прац беларускіх навукоўцаў (Ф. М. Янкоўскага, А. С. Аксамітава, М. А. Даніловіча, Г. М. Малажай, І. Я. Лепешава, В. А. Ляшчынскай, М. М. Аляхновіча, І. М. Хлусевіч, В. Калючыц, Н. А. Леўчанка і інш.).

Пры гэтым асноўная ўвага надаецца вывучэнню сучаснага стану беларускай фразеалагічнай сістэмы, а даследаванні дыяхранічнага характару з'яўляюцца фактычна адзінаковымі. У прыватнасці, спецыфіка пачатковага этапу фарміравання фразеалагічнай сістэмы новай беларускай мовы ў XIX – пачатку XX ст. ужо прыцягвала ўвагу беларускіх фразеологаў¹, але застаецца яшчэ не распрацаванай з дастатковай паўнатай. Вывучэнне ж тэндэнцый развіцця фразеалагічнага складу на тым этапе, калі закладваліся нарматыўныя асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, можна аднесці да адной з найбольш актуальных задач беларускай гістарычнай фразеалогіі. Такі аналіз дае магчымасць атрымаць аб'ектыўнае ўяўленне пра вытокі сучаснай фразеалогіі, прасачыць шляхі і заканамернасці яе фарміравання.

На сённяшні дзень у лінгвістыцы запатрабаваны даследаванні, у якіх гістарычныя моўныя асаблівасці разглядаюцца не ў рамках сістэмна-структурнай парадыхмы, а з пазіцый нарматыўнасці. Для функцыянавання моўнай сістэмы, як і любога сістэмна арганізаванага феномена, надзвычай істотнымі з'яўляюцца такія характарыстыкі, як прынцыпы ўзаемаадносін паміж яе кампанентамі, спосаб сувязі з акаляючым асяроддзем, адпаведнасць пэўным функцыянальным патрабаванням. Таму невыпадкова, што сёння лінгвісты надаюць такую вялікую ўвагу разгляду паняцця «норма» як стабілізуючага складніка ў сістэме мовы, які дапамагае захоўваць яе цэласнасць і агульнадаступнасць.

Перыяд з XIX да пачатку XX ст. у гісторыі беларускай мовы ў цэлым і фразеалогіі ў прыватнасці характарызуецца выразнай нарматыўнай спецыфікай, даследаванне якой можа даць цікавыя і навукова значныя вынікі.

У сучаснай фразеалагічнай навуцы паняцце «фразеалагічная норма» найчасцей карэлюе з паняццем «кадыфікацыя» і фразеалагічнае ўжыванне ацэньваецца як нарматыўнае, калі вытрымліваюцца нязменнасць фразеалагізма, яго ўзнаўленне ў пастаянным складзе, устойлівасць фразеалагічнай формы, захаванне стылістычнай афарбоўкі фразеалагічнай адзінкі. Адступленнем ад нормы лічыцца парушэнне гэтых правіл, што прыводзіць да разнастайных памылак. У працах, прысвечаных пытанням сучаснай фразеалагічнай нормы, падаецца больш ці менш разгорнуты пералік такіх памылак: некарэктнае ўжыванне фразеалагізма з-за няведання яго стылістычнай аднесенасці або спецыфікі кантэкстага атачэння, нематываванае пашырэнне фразеалагізма за кошт удакладняльных слоў або скарачэнне складу фраземы ў выніку пропуску яе кампанентаў і інш. [1].

У дачыненні да перыяду пачатку XX ст. такі падыход да вызначэння нарматыўнасці фразеалагічных ужыванняў не можа быць прыменены, зыходзячы са спецыфікі тагачаснай нормы. Паводле сцверджанняў даследчыкаў, «...з усіх этапаў моўнага планавання корпуса (выбар нормы, кадыфікацыя, устанаўленне

¹Олехнович Н. Н. Фразеология белорусского литературного языка XIX – начала XX в. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Минск, 1983. 19 с.

кадыфікаванай нормы, удасканаленне і далейшая распрацоўка) перыяд XIX – пачатку XX ст. у беларускай літаратурнай мове быў часам выбару нормы (normselection)... Нормы ў такой літаратурнай мове яшчэ не столькі выпрацоўвалася, колькі выяўлялася... <...>

<...> Нормы беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. характарызавалася невысокім узроўнем абавязковасці і вялікай варыянтнай разнастайнасцю, што натуральна ва ўмовах адсутнасці нарматыўных кодэксаў і шырокай аўдыторыі карыстальнікаў нормы. Тагачасную норму мэтазгодна лічыць хутчэй *дыспазіцыйнай*, гэта значыць такой, якая прапануе выбар з некалькіх варыянтаў» [2, с. 31].

Такі характар нарматыўнасці моўнай сістэмы цесна звязвае паняцці «норма» і «варыянтнасць». Для беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. гэтыя паняцці не проціпастаўляюцца, бо ў варыянтнасці выразна выступаў стан тагачаснага моўнага дынамічнага развіцця [3, с. 14] і «менавіта ў межах варыянтнага поля адбываліся найважнейшыя працэсы, звязаныя з пачатковым перыядам станаўлення і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы, з выпрацоўкай функцыянальных стыляў і нацыянальных нормаў» [3, с. 3]. Адпаведна, вывучэнне варыянтных фразеалагічных намінацый дазваляе выявіць спецыфічныя адзнакі фразеалагічнай нормы на важным этапе моўна-гістарычнага развіцця. Для беларускай фразеалагічнай навукі такі аналіз пытанняў нормы з гістарычнага пункту гледжання мог бы быць каштоўным не толькі ў тэарэтычным, але і ў практычным аспекце, бо аб'ектыўнае ўяўленне аб гісторыі моўнага будаўніцтва «дае магчымасць устанавіць традыцыйныя формы і дапушчальныя межы ўмяшання грамадства ў сістэму мовы і яе функцыянавання»² [4, с. 23] і «дазваляе захаваць моўна-культурную пераемнасць у ходзе моўнага ўдасканалення або рэфармавання» [2, с. 26].

Матэрыялы і метады даследавання

Факталагічная база даследавання фарміравалася на матэрыяле беларускіх парэміялагічных³ зборнікаў XIX ст. – выданняў І. І. Насовіча, Е. Р. Раманава, П. М. Шпілеўскага і Я. А. Ляцкага (гл. пералік выданняў у спісе скарачэнняў).

У беларускай дарэвалюцыйнай парэміялогіі ледзь не самае важнае месца належыць этнографу, фалькларысту і мовазнаўцу І. І. Насовічу. У яго «Сборник белорусских пословиц», паводле падлікаў І. Я. Лепешава, уключаны 3715 запісаў, зробленых у розных раёнах Беларусі як самім збіральнікам, так і (часткова) яго папярэднікамі [5, с. 52]. Зборнік І. І. Насовіча з'яўляецца самым поўным зводам беларускіх прыказак і прымавак свайго часу.

Іншыя этнаграфічныя зборнікі XIX ст. змяшчаюць меншую колькасць парэмій і нярэдка паўтараюць тыя, што былі сабраны І. І. Насовічам, хоць таксама маюць у сваім складзе і зусім новыя, арыгінальныя адзінкі. Другім па шырыні рэестравага ахопу пасля зборніка І. І. Насовіча з'яўляецца «Белорусский сборник» Е. Р. Раманава, у які ўключаны каля 2300 парэмій з даволі частымі адсылкамі да працы І. І. Насовіча. Парэміялагічныя зборнікі Я. А. Ляцкага і П. М. Шпілеўскага яшчэ больш сціплыя ў колькасных адносінах. Так, Я. А. Ляцкі занатаваў каля 2040 беларускіх прыказак і прымавак (згодна з нашымі падлікамі з іх прыкладна 170 парэмій поўнасцю ці часткова супадаюць з адзінкамі са зборніка І. І. Насовіча). У зборніку П. М. Шпілеўскага ўтрымліваюцца каля 500 парэмійных адзінак (з іх каля 20 супадзенняў з парэміямі, сабранымі І. І. Насовічам). Факталагічная база даследавання ўключае прыблізна 10 % ад агульнай колькасці парэмійных адзінак у кожным з пералічаных зборнікаў.

Параўнальны аналіз варыянтаў адной і той жа парэміі праводзіцца ў двух планах: даследуюцца варыянты, зафіксаваныя ў межах асобных зборнікаў, а таксама параўноўваюцца варыянты, прадстаўленыя ў розных выданнях. Гэта дазваляе глыбей усвядоміць парэміійны сэнс, усвядоміць яго не праз пэўныя лексічныя маркеры, а праз кагнітыўную агульнасць парэміянага выказвання. Разуменне сутнасці кагнітыўнай мадэлі і каштоўнасных акцэнтаў прыказак і прымавак становіцца значна больш празрыстым пры супастаўленні розных парэміійных версій.

У асноўным прымяняюцца апісальныя і супастаўляльны метады даследавання, а таксама выкарыстоўваюцца прыёмы фразеалагічнай аплікацыі і ідэнтыфікацыі.

Тэрміны, паняцці і азначэнні

Суадносіны паняццяў «фразеалагізм» і «парэмія». Паколькі ў тэксце выкарыстоўваюцца тэрміны «фразеалагізм» і «парэмія», а таксама іх вытворныя («фразеалагічная адзінка», «парэміялагічны зборнік»), неабходна агаварыць непасрэдны змест адпаведных паняццяў у межах артыкула.

Парэміі і ўласна фразеалагізмы, нягледзячы на тое што яны маюць пэўныя ідэнтычныя рысы (напрыклад, вобразнасць і спосаб фарміравання семантыкі ў выніку пераносу прамога значэння свабоднага

²Тут і далей пераклад наш. – Н. К.

³У артыкуле ўжываюцца тэрміны «парэміялагічны» (які адносіцца да вывучэння парэмій) і «парэміійны» (які адносіцца да парэмій як моўных адзінак).

словазлучэння), у цэлым адносяцца да розных тыпаў устойлівых спалучэнняў, што не дазваляе цалкам іх атаясамліваць. Навукоўцы сцвярджаюць, што адрозненне парэмій ад фразеалагізмаў найперш палягае ў сэнсавай і інтанацыйнай завершанасці, а таксама ў сінтаксічнай чляннасці. У аснове іх цэласнага сэнсавага зместу знаходзяцца не паняцці, а суджэнні. Адпаведна, прыказкі і прымаўкі не могуць быць носбітамі лексічнага значэння, якое ўласціва фразеалагізмам. Іх сэнс перадаецца толькі сказам (нярэдка разгорнутым), у той час як значэнне фразеалагізма – словам або словазлучэннем [6, с. 241–242]. Парэміі ў пераважнай большасці выпадкаў складаюцца са слоў з пэўным самастойным значэннем, якія могуць быць вылучаны лагічным націскам. Кампаненты ж фразеалагізмаў найчасцей пазбаўлены (цалкам або часткова) семантычнай самастойнасці, і фактычна ні адзін з іх не падлягае лагічнаму вылучэнню [7, с. 24].

На фоне агульнапрынятага разумення няпоўнай тоеснасці ўласна фразеалагічных і парэмійных адзінак у лінгвістыцы ўсё яшчэ знаходзяцца на стадыі абмеркавання пытанні аб іх узаемадачынненнях і ўзаемаўключанасці, ступені самастойнасці як даследчых аб’ектаў. Адна шырока распаўсюджаная пазіцыя заключаецца ў тым, што фразеалагізмы і парэміі ўваходзяць у фразеалагічны склад мовы, хоць і адносяцца да асобных відаў устойлівых утварэнняў, якія адрозніваюцца па ступені ідыяматычнасці, але аб’ядноўваюцца такімі параметрамі фразеалагічнасці, як неаднаслоўнасць і ўстойлівасць. «Вяршыняй гэтай піраміды пад назвай “устойлівыя выразы”... будуць фразеалагізмы як адзінкі, якія больш жорстка вытрымліваюць асноўныя катэгарыяльныя прыметы ўстойлівасці» [8, с. 1119]. У навуковай літаратуры сустракаецца і іншы падыход, у адпаведнасці з якім радавым паняццем для розных устойлівых выказаў выступае парэмія. Так, паводле думкі А. А. Ошавай, «...уласцівасці ўзнаўляльнасці аб’ядноўваюць у клас парэмій розныя моўныя адзінкі: моўныя афарызмы (прыказкі, прымаўкі, крылатыя словы і г. д.) і фразеалагічныя адзінкі. На аснове ўзнаўляльнасці можна дапусціць уключэнне фразеалагічных выказаў у аб’ём парэміялогіі» [9, с. 84]. Існуе таксама меркаванне, згодна з якім парэміі «разам з афарызмамі нефальклорнага паходжання» [6, с. 41] выключаюцца «з фразеалагічнага фонду мовы па прычыне іх функцыянальнай адасобленасці ў складзе выказвання – фразеалагічныя адзінкі (уласна фразеалагізмы. – Н. К.) уступаюць у фармальныя сувязі з кампанентамі выказвання, а парэміі перадаюць адасобленую думку ў складзе тэксту» [10].

У межах артыкула мы прытрымліваемся так званага шырокага разумення фразеалогіі, у адпаведнасці з якім парэміі (да іх адносяцца ў першую чаргу прыказкі і прымаўкі) уключаюцца ў фразеалагічную сістэму. Істотным, на наш погляд, з’яўляецца тое, што як парэміі, так і ўласна фразеалагізмы характарызуюцца семантычнай нераскладальнасцю, узнаўляльнасцю, устойлівасцю і ўяўляюць сабой своеасаблівы згорнуты тэкст. Гэта дазваляе прымяняць аналагічныя прыёмы для аналізу парэмій і ўласна фразеалагізмаў, а таксама лічыць несупярэчлівым вызначэнне фразеалагічнай нормы з выкарыстаннем парэмійнага матэрыялу.

Лічым такі падыход мэтазгодным, зыходзячы са спецыфікі фактычнага матэрыялу даследавання. Аб’яднаныя ў прааналізаваных зборніках (ці ў іх адпаведных раздзелах) адзінкі, якія аўтары называюць прыказкамі і прымаўкамі, у большасці выпадкаў сапраўды з’яўляюцца менавіта парэміямі, але не заўсёды адпавядаюць тым характарыстыкам, якія надаюцца такім адзінкам у сучаснай лінгвістыцы. Напрыклад, уключаныя ў «Сборник белорусских пословиц» І. І. Насовіча некаторыя адзінкі (*Байды біць*⁴; *Голь, якъ соколь*; *Голый банкетъ*; *Зелено-молодо*; *Пятое черезъ десятое*) можна аднесці да ўласна фразеалагізмаў. Значыць, рэальны рээстравы склад зборнікаў шырэйшы за ўласна парэміі. Гэтая сітуацыя з’яўляецца адлюстраваннем таго, што ў лінгвістыцы XIX ст. агульныя прынцыпы фразеалогіі як навукі, а таксама параметры дакладнай класіфікацыі ўстойлівых выказаў толькі пачыналі распрацоўвацца. Не маючы на мэце дыферэнцыраваць па тыпах даныя, прадстаўленыя ў прааналізаваных выданнях, будзем традыцыйна называць іх парэміялагічнымі зборнікамі, уключаны ў іх матэрыял – фразеалагічным, а для абазначэння асобных адзінак выкарыстоўваць універсальнае тэрміналагічнае спалучэнне «фразеалагічная адзінка».

Суадносіны паняццяў «варыянт» і «сінонім» у фразеалогіі. Навукоўцы сцвярджаюць, што фразеалагічная варыянтнасць як лінгвістычная праблема мае амаль паўсотгадовую гісторыю [11, с. 62]. Вельмі важным яе аспектам з’яўляецца адрозніванне варыянтаў і сінонімаў. У лінгвістыцы за гэты час былі сфармуляваны шмат азначэнняў паняццяў «варыянтнасць» і «сінанімія» ў цэлым і «фразеалагічная варыянтнасць» і «фразеалагічная сінанімія» ў прыватнасці. Мы прытрымліваемся тых азначэнняў варыянтных і сінанімічных адносін у фразеалогіі і крытэрыяў іх адрознівання, якія падаюцца найбольш адпаведнымі спецыфіцы фактычнага матэрыялу. У нашым даследаванні варыянты і сінонімы, згодна з існуючай лінгвістычнай традыцыяй, разглядаюцца «як з’явы адпаведна фонамарфалагічнага і лексіка-семантычнага ўзроўню» [3, с. 24]. У агульнамоўным сэнсе варыянтамі лічацца відазмены адной і той жа адзінкі мовы, «якія захоўваюць тоеснасць марфалага-словаўтваральнай структуры, лексічнага і граматычнага значэння і адрозніваюцца або з фанетычнага боку (вымаўленнем гукаў, складам фанем, месцам націску ці камбінацыяй гэтых адзнак), або словаўтваральнымі афіксами (суфіксами,

⁴Тут і далей прыклады прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала.

флексій)» [12, с. 38], а сінонімамі – «словы, блізкія ці тоесныя па сваёй семантыцы, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, але розныя паміж сабой адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай або абедзвюма прыкметамі» [13, с. 9]. Пры размежаванні з’яў варыянтнасці і сінаніміі ў фразеалогіі намі ўлічваецца тое, што фразеалагічныя сінонімы адрозніваюцца такімі кампанентамі кананатыўнага аспекта значэння, як вобразнасць, інтэнсіўнасць, эматыўная ацэначнасць, а таксама функцыянальна-стылістычнай прыналежнасцю. Фразеалагічныя ж варыянты вызначаюцца тым, што, нягледзячы на аднолькавы сэнс, у структурных адносінах яны паказваюць мінімальную розніцу, часам у выглядзе аднаго кампанента [14, с. 161]. Таксама бярэцца пад увагу крытэрыі размежавання фразеалагічных сінонімаў і варыянтаў, прапанаваны беларускай даследчыцай І. М. Хлусевіч: «...варыянты маюць аднолькавую лексіка-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту, а сінонімы, часткова тоесныя па кампанентным складзе з варыянтамі, валодаюць зусім іншымі спалучальнымі магчымасцямі і не ўзаемазамяняюцца без перабудовы сказа»⁵.

Паколькі большасць адзінак у прааналізаваных зборніках адносяцца да прыказкава-прымаўкавага тыпу, ёсць неабходнасць агаварыць прынцыпы адрознівання сінонімаў і варыянтаў непасрэдна ў галіне парэміялогіі, у якой гэтая агульналінгвістычная праблема размытасці лініі падзелу паміж сінонімамі і варыянтамі ўскладняецца тым, што «фалькларысты традыцыйна называюць усе блізкія па змесце прыказкі варыянтамі» [15, с. 12]. Пры размежаванні парэміяных сінонімаў і парэміяных варыянтаў ёсць падставы выкарыстоўваць наступнае азначэнне: «Варыянты прыказак – гэта лексіка-граматычныя разнавіднасці прыказак, якія з’яўляюцца тоеснымі па іх значэнні ў цэлым, стылістычных і сінтаксічных функцыях і маюць агульны лексічны інварыянт пры часткова адрозным лексічным складзе»⁶. Аднак, падзел розных версій парэмій на сінонімы і варыянты праводзіцца па наступнай схеме: «Паколькі сінонімы называюць адну і тую ж з’яву, але па-рознаму, то паміж сінонімамі ўстанаўліваецца не семантычная тоеснасць, а толькі семантычная блізкасць. Калі ж трансфармацыя тэксту прыводзіць да вельмі нязначных сэнсавых страт... то трансфармаваны і зыходны тэксты можна лічыць семантычна тоеснымі, гэта значыць варыянтамі адной і той жа адзінкі» [15, с. 22]. Самастойныя ж сінанімічныя парэміяныя адзінкі ўтвараюцца ў асноўным у дзвюх сітуацыях: «1) у прыказкавым тэксце адбываюцца несінанімічныя замены кампанентаў; 2) пераўтварэнні закранаюць і структуру, і асноўны кампанентны склад тэксту» [15, с. 32].

Тыпы фразеалагічных і парэміяных варыянтаў. У нашым даследаванні пры ўстанаўленні тыпалогіі варыянтаў ужываюцца ўжо апісаныя ў навуковай літаратуры класіфікацыйныя схемы. Так, паводле меркавання І. М. Хлусевіч, існуюць фармальныя (акцэнтныя, фанетычныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя і марфалагічныя), лексічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты фразеалагічных адзінак⁷.

У залежнасці ад таго, якая частка структуры парэмій падлегла зменам, вылучаюцца іх лексічныя, граматычныя, структурныя варыянты і тыя варыянты, якія ўзніклі ў выніку рэдукцыі [15, с. 22–23].

Акрамя такой тыпалогіі, складзенай у традыцыйным фразеалагічным рэчышчы, некаторыя даследчыкі прапануюць падзяляць варыянты парэмій на дзве асноўныя групы: «тэкставыя варыянтныя парадэгмы (у тым ліку лексічныя, лексіка-структурныя і лексіка-граматычныя разнавіднасці) і семантычныя варыянтныя парадэгмы» [6, с. 286]. Аўтары выдання «Фразеалогія і парэміялогія» лічаць, што «...варыянты, якія ўваходзяць у семантычную парадэгму, могуць мець розны лексічны і граматычны склад, пры гэтым іх значэнне “сугучна” ў плане выражэння паняццяў аднаго раду. З’яўляючыся фармальна адрознымі, семантычныя варыянты ўсё ж базіруюцца на адзінай сінтаксічнай мадэлі і больш за іншыя разнавіднасці варыянтных прыказак нагадваюць сінонімы ў іх “фразеалагічным” разуменні, напрыклад: *Мал золотник, да золото весят; Велик верблюд, да воду возят*» [6, с. 292]. Аднак, на наш погляд, парэміяныя адзінкі такога тыпу маюць занадта вялікія семантычныя адрозненні, таму яны павінны разглядацца не як варыянтныя, а як сінанімічныя.

Вынікі і іх абмеркаванне

Адабраныя намі з крыніц і раскласіфікаваныя варыянтныя фразеалагічныя адзінкі аб’ядноўваюцца ў варыянтныя пары і рады наступных тыпаў.

Вырыянты, зафіксаваныя ў межах асобных зборнікаў. Пры аналізе варыянтных фразеалагічных адзінак, прадстаўленых у асобных зборніках, выяўляюцца некалькі іх разнавіднасцей.

⁵Хлусевіч І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.02. Мінск, 2001. С. 3.

⁶Селянина Л. И. Варианты пословиц английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10663. М., 1970. С. 7.

⁷Хлусевіч І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове... С. 8–15.

Фанетычныя варыянты адрозніваюцца гукавым складам аднаго з кампанентаў. Такія адзінкі знаходзім у розных зборніках. У зборніку І. І. Насовіча адзначаны наступныя фанетычныя варыянты: *къ роту* – *ко рту* (*Вочамъ не вѣрь, да къ роту*⁸ (*ко рту*) *примѣрь*), *цацанка* – *цаценька* (*Обѣцанка цацанка (цаценька), а дурному радости*), *всего* – *усего* (*Всего (усего, уси) было много, да пригляду мало или принуки не был*). Зафіксаваны таксама своеасаблівы арфаэпіка-арфаграфічны варыянт з апазіцыяй у напісанні/вымаўленні лексемы *чести*: *Отъ чсци* (*произносят тсци – чести*) *отъ вѣры*. У зборніку Е. Р. Раманава сустракаецца фанетычны варыянт *лыска* – *лиска*: *Поймавъ лыску. Поймавъ лиску. Прожогъ платье*. У зборніку А. Я. Ляцкага паказальнымі з’яўляюцца наступныя фанетычныя варыянты: *абмануць* – *аммануць* (*Бога ня думай абмануць (аммануць)*), *трафиу* – *трапиу* (*Добрыя мае вочы, што трафиу (трапиу) у ноц*), *зым* – *з ім* (*Чорт бы зым (з им), як то кажуць, каб я ня бы ў йиму брат*), *ида* – *ѣда* (*Ида (ѣда) як у тэй птушки*). У гэтым зборніку зафіксаваны таксама акцэнталагічны парэмійны варыянт: *Каб стукнуу ды гукнуу (гукнуу)*, *ну и была б рада*. У зборніку П. М. Шпілеўскага адзначаны фанетычны варыянт *васина* – *асина*: *Кали васина (осина) червентецъ, дзяцюкъ шалтвецъ. Осенью – начинаются сватовства*.

Словаўтваральныя варыянты адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з фразеалагічных кампанентаў. У зборніку І. І. Насовіча, напрыклад, адзначаны фразеалагічныя адзінкі з варыянтнымі формамі, якія маюць розныя прыстаўкі (*Ни цяць, ни взяць – Ни вцяць, ни взяць*), суфіксы (*Говоривъ бы котокъ (котикъ)*), да *языкъ коротокъ*; *Наставъ Марець, зморщився старецъ (старикъ)*), а таксама бязафіксныя формы з прыставачна-суфіксальным варыянтам (*Якъ ты мань (обманичикъ), кабъ такій другій подлыгаило, цѣлый бы свѣтъ прошли*).

Варыянты словаўтваральнага тыпу фіксуюцца таксама ў зборніках Е. Р. Раманава і Я. А. Ляцкага. Е. Р. Раманаў прыводзіць прыклад, у якім аднакарэнныя лексемы з аднолькавым значэннем *дохля* і *подох* утвораны рознымі спосабамі: *И дохли нема на ихъ – И подоху нема на ихъ*. Я. А. Ляцкі ілюструе магчымасць афармлення ў парэміі формы 3-й асобы адзіночнага ліку дзеяслова *даць* з дапамогай некалькіх суфіксаў: *Чужбина ня родная matka: хлеба ни дась (дасьць)*. Ён таксама прыводзіць прыклад, у якім прадстаўлены розныя словаўтваральныя формы зборнага лічэбніка: *Два Юрѣя, абоя (абыдва) дурни: адзин галодны, а други халодны*.

Марфалагічныя варыянты – гэта разнавіднасці фразеалагічных адзінак, якія маюць розныя родавыя, склонавыя, асабовыя, лікавыя і іншыя граматычныя формы аднаго ці двух кампанентаў. Такія варыянты адзначаны, напрыклад, у зборніку І. І. Насовіча: *Еще милая (или милый) не спиць; Ни сѣло, ни пало, дай баба (бабѣ) сала; Всего (усего, уси) было много, да пригляду мало или принуки не было; Бѣда по бѣдѣ, якъ по ниточцѣ идзе (идеть); Давѣ да ѣ наддавъ – Дай да ѣ наддай*. У зборніку Е. Р. Раманава зафіксавана парэмія, у якой марфалагічная варыянтнасць выклікаецца ўжываннем розных часавых форм дзеяслова: *Дали духу – Дадутъ духу*. Акрамя таго, у выданні прыводзіцца прыклад, у якім суадносныя кампаненты маюць розную родавую прыналежнасць: *Пропавѣ якъ у воду – Пропало якъ у воду*. Я. А. Ляцкі зафіксаваў парэмію, у якой дзееспрыслоўе ўжываецца ў розных трывальных версіях: *Ни пры нас казана (кажучы)*.

Больш шырока прадстаўленымі ва ўсіх прааналізаваных намі парэміялагічных зборніках з’яўляюцца лексічныя варыянты фразеалагічных адзінак, якія адрозніваюцца адным з кампанентаў, пры гэтым захоўваюцца рознаўзроўневая тоеснасць і агульнае значэнне фразеалагічных адзінак, а адрозныя кампаненты выступаюць як цалкам узаемазамяняльныя. Прывядзем некалькі прыкладаў такіх варыянтных радоў.

Так, у зборніку І. І. Насовіча сустракаюцца наступныя лексічныя варыянты: *Айдзѣ куцо (или коротко), тамъ и рвецца; Байды биць – Бить баклуши; Воръ (мѣхъ) великъ, да воротъ малъ; Великий воръ (мѣхъ), да малый зборъ; Худъ, якъ хрусцель (коротель); Въ лазнѣ (банѣ) уси ровны; Лайка (бранъ) не нагайка, на плечахъ не лежиць; На вовка усегды помовка (нарѣканіе); Голь, якъ колъ – Голь, какъ перстъ*. У асобных выпадках наяўнасць варыянтаў падлягае аўтарскаму тлумачэнню: *На твоей, пане, шіи воля (зобѣ). Игра словъ. Воле – зобѣ и воля желаніе, вольность. Говорят для юмора упрямоу*.

У зборніку Е. Р. Раманава ў значэнні ‘памерці’ падаюцца дзве пары адзінак: *Ноги простягнуть – Ноги задрать; Руки зложить – Руки сощепить*. Аўтарскае паясненне ‘расплакался’ маюць наступныя парэміі: *Слюньки пустивъ – Слюньки развевъ*. Асобныя адзінкі разгорнута тлумачацца: *За дурной головой сабѣ непокой – За дурной головой ногамъ непокой. Кромѣ толков, выражаетъ, буквально, что за забывчивостію часто приходится ходить нѣсколько разъ въ одно мѣсто. Затѣмъ: глупость бываетъ причиною многихъ неприятностей*. Паказальны і такія прыклады са зборніка: *Три дни не гѣжъ, да сѣ печи не лѣжъ (или: сѣ хаты)*. *Въ морозы; Цыганскій потъ бере (забирае, пробирает)*. *Пробираетъ холодъ, дрожъ*.

У зборніку А. Я. Ляцкага сустракаюцца наступныя лексічныя варыянты: *Да Бога высока, да цара (пана) далека; Далека ни радня (ровня); Каб ведаць, кали кума бадай абедаць (снедаць); Гол (галыш),*

⁸Тут і далей паўтлусты курсіў у цытатах наш. – Н. К.

як *бизун* (як *сокал*); *Як Буог скажа, так тоя й будзя (збудитца)*; *Спазніўся с казкай* – *Спазніўся з навіной*; *Век жыви, век учыся, а ўсё дураком (дурним)* памрэш.

У прыведзеных вышэй парах, як відаць, могуць адбывацца замены некаторых кампанентаў сінонімамі (*вор* – *мехь*, *куцо* – *коротко*, *воля* – *зобь*), міжмоўнымі (беларускімі/рускімі) перакладнымі эквівалентамі (*лазня* – *баня*, *дурак* – *дурань*, *лайка* – *брань*), блізкімі па значэнні словамі (*памовка* – *нарекание*, *гол* – *галыш*, *будзя* – *збудитца*), а таксама лексемамі, якія або ўваходзяць у адну тэматычную групу (*сь печи* – *сь хаты*, *с казкай* – *з навіной*, *цар* – *пань*), або аб'ядноўваюцца гіпера-гіпанімічнымі адносінамі (*сабь* – *ногамь*). Пры гэтым амаль цалкам захоўваецца як агульнае значэнне, так і вобразна-метафарычны сэнс устойлівых адзінак, таму іх можна з дастатковай упэўненасцю адносіць да фразеалагічных варыянтаў.

Некалькі іншая сітуацыя назіраецца з наступнымі аднатыпнымі парэміямі: *Сляпы да сляпога ня пойдзя* – *Глухі да глухога ня пойдзе* – *Бедны да беднага не пойдзе* (Ляц.); *Насмтывся шалудивый паршивому* – *Насмтывся лысый плышивому* (Рам.). Яны пабудаваны паводле стабільных кампазіцыйных формул і абазначаюць тыповую сітуацыю, то бок маюць блізкія структуру і сэнс. Аднак зменныя кампаненты такіх фразеалагічных адзінак ўяўляюць сабой несудадносныя па значэнні словы, што непазбежна выклікае трансфармацыі зместавага складу і метафарычнага афармлення. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што падобныя ўстойлівыя адзінкі ўтвараюць памежную зону паміж варыянтнымі і сінанімічнымі парэміямі [16, с. 47], аднак нам больш аб'ектыўнай бачыцца пазіцыя тых лінгвістаў, якія лічаць, што ёсць падставы адносіць іх не да прамежкавых утварэнняў, а да розных сінанімічных фразеалагічных адзінак⁹ [15, с. 26–27].

У рэестры асобных зборнікаў адзначаюцца таксама канструктыўна-колькасныя варыянты, якія адрозніваюцца канструкцыяй і колькасцю кампанентаў: *Треба жиць, якъ набѣжиць* – *Треба жиць якъ зъ калодзея твайго набѣжиць* (Шпіл.).

У асобную групу можна вылучыць камбінаваныя варыянты, у якіх назіраюцца:

- лексічныя і фанетыка-арфаграфічныя адрозненні (*Деретца* – на *новое беретца* – *Дзярэтца* – на *новое спыдызятца* (Рам.));

- лексічныя і словаўтваральныя адрозненні (*Прышпилиў квятушку да кажущуку* – *зрабілася цепла* – *Прыняў квятак да кажущуку* – *зрабілася цепла* (Ляц.); *Крупина за крупинкой гоняецца зъ дубиной* – *Крупинка за крупинкой бѣгаецъ зъ дубинкой* (Рам.));

- лексічныя і марфалагічныя адрозненні (*Не поклавши, не шукай* – *Не поклавши, нечаго шукать*; *Отдамъ на святыи Адамъ* – *Отдать на святыи нигды*. *Потеряи надежду на получение долга* (Рам.); *Думаим за мора, а смерць за плячми* – *Думки за гарами, а смерць за пличами* (Ляц.));

- лексічныя і канструктыўна-колькасныя адрозненні, калі адзін кампанент варыянтнай пары ўяўляе сабой поўную парэмію версію, а другі – рэдукаваную (*Сабака й на Бога варчыць, а Буог маўчыць* – *Сабака й на Бога брѣша* (Ляц.); *До Юрья корми дурня, а послѣ Юрья самъ прокормица* – *До Юрья корму и у дурня* (Нас.)).

Цікавая варыянтная разнавіднасць ствараецца ў выніку ўзнікнення або перамяшчэння ў асобных фразеалагічных адзінках адмоўнай часціцы: *И Богъ не укряя, якъ святые допустють* – *И Богъ укряя, якъ святые не допустють* (Рам.); *Умираць будзим* – на *ўсё забудзим* – *Умираць будзим* – *цябе ни забудзим* (Ляц.).

Варыянты, прадстаўленыя ў межах розных зборнікаў. Пры параўнанні рэестраў розных зборнікаў прадказальна найбольш рэгулярна фіксуецца варыянты, прадстаўленыя ў двох фразеаграфічных крыніцах з чатырох разгледжаных: *Хочешъ зъ лавки звалицьца, да не ушибицьца* (Нас.) – *Хоча зъ лавки упасть, да й не ўдаритца* (Рам.); *Вѣ полѣ дзвѣ воли* (Нас.) – *Вѣ поли своя воля* (Рам.); *Прибери пень, и пень будзець пригожѣ* (Нас.) – *Прибери пня, и пень хорошѣ* (Рам.); *Разваживѣ, якъ размазавѣ* (Нас.) – *Разсказавѣ, якъ размазавѣ* (Рам.); *Юрій мосиць, а Микола гвоздзиць* (Нас.) – *Юрій замостить, Микола загруздитъ* (Рам.); *Чужій ротъ не хлѣвѣ, не зачинишь* (Нас.) – *Чужій ротъ не воротѣ: не зачинишь* (Рам.); *Смашино было, да близко дно* (Нас.) – *Сладко було, да близко дно* (Рам.); *Знаюць его, якъ облупленую кобылу* (Нас.) – *Знаять его, якъ облупленную козу* (Рам.); *Жонка не ботѣ, не скинешъ* (Нас.) – *Жонка не лапотѣ, зъ ноги не скинешъ* (Рам.) і інш.

Выпадкі вар'іравання фразеалагічных адзінак у трох зборніках менш частотныя: *Насмтывся шолудивый плышивому* (Нас.) – *Насмтывся шалудивый паршивому* (Рам.) – *Насмтывся шалудивый с паршивага* (Ляц.); *Не бацька купивѣ, не сынѣ гѣдзиць* (Нас.) – *Не батька куплявѣ, не сынѣ погоняе* (Рам.) – *Ни бацька спраўляў, ни сын нося* (Ляц.); *Не плачь, купиць мама хохлачѣ; олейцемъ помажець и тобѣ не покажець* (Нас.) –

⁹Увогуле ў спрэчных сітуацыях нам здаецца лагічным прытрымлівацца пазіцыі У. П. Жукава, які лічыў, што пры адсутнасці поўнай упэўненасці адносна характару сувязі (варыянтнай або сінанімічнай) паміж фразеалагічнымі адзінкамі пытанне павінна вырашацца «на карысць фразеалагічнай сінаніміі». (Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Т. Фразеологическая синонимия и словарь фразеологических синонимов // Слов. фразеолог. синонимов рус. яз. / под ред В. П. Жукова. М. : Рус. яз., 1987. С. 10.)

Не плачь: купиць мама калачь, медомъ помажа, табѣ не покажа (Рам.) – *Ни плач: купиць мамка калач, маслом помажа, табе ни накажа* (Ляц.).

Пры гэтым варыянты, прадстаўленыя ў двух зборніках, могуць быць максімальна блізкімі паводле свайго кампанетнага складу і афармлення, а варыянты, якія былі адабраны з трэцяй крыніцы, уяўляюць сабой больш спецыфічную варыянтную мадыфікацыю: *Живый живое й говориць* (Нас.) – *Живый объ живое и думаетъ* (Рам.) – *Живы аб жывоя й думаетъ* (Ляц.); *У коровы языкъ довиго, да говориць не вельно* (Нас.) – *У коровы языкъ довгий, да говоритъ заказано* (Рам.) – *У коровы язык доуги, а гаварыць ня можа* (Ляц.); *Кабъ зъ духомъ бывъ, коли гето правда* (Нас.) – *Кабъ ёнъ такъ зъ духомъ бывъ* (Рам.) – *Каб ен так с духам быў* (Ляц.); *Спиць сова, да курей видзиць* (Нас.) – *Сова спить, да курей бачить* (Рам.) – *Сава и ўначы кур видзиць* (Ляц.); *Ласковое целятко дзвюхъ матокъ ссець* (Нас.) – *Ласковое целя двюхъ матокъ ссець, а гордое – не годныя* (Рам.) – *Ласкавая целя дзьвух матак ссець* (Ляц.); *Кинь хлѣбъ-соль позади, найдзешъ впереди* (Нас.) – *Кинь хлѣбъ-соль назадъ, а яна напераду опынетца* (Рам.) – *Кинь напярод, а знайдзиши назадъ* (Ляц.); *Чортъ не возьмечь, а Богу не треба* (Нас.) – *Чортъ не возьма, а Богу не треба* (Рам.) – *Чорт ня возьма, а Богу таки ни патрэбян* (Ляц.).

Адзначаюцца таксама сітуацыі, калі розныя версіі фразеалагічнай адзінкі, зафіксаваныя ў двух зборніках, можна залічваць да варыянтаў, а суадносна парэмійная мадыфікацыя фразеалагічнай адзінкі, якая была адабрана з трэцяй крыніцы, хутчэй кваліфікуецца як сінанімічная ў адносінах да дзвюх іншых: *Не плюй въ лужу, згодицца напичьца* (Нас.) – *Не плюй у воду: доведетца (или згодитца) напитокца* (Рам.) – *Ни плюй у крыницу: прыдзиши на вадзицу* (Ляц.); *Собака брешиць, а дворянинъ гъдзиць* (Нас.) – *Собака брешиць, а панъ гъдзецъ* (Рам.) – *Сабака брэшиць, вецир везя (нося)* (Ляц.); *Слово вѣщер, а письмо грунтъ* (Нас.) – *Слово вѣтер, а бумага грунтъ* (Рам.) – *Слова як птушка: выпусьциў – ня верниши* (Ляц.).

Варыянты адной фразеалагічнай адзінкі, зафіксаваныя ва ўсіх чатырох прааналізаваных крыніцах, вельмі рэдкія. Гэта, як правіла, тычыцца найбольш вядомых і папулярных устойлівых адзінак: *Голь, як коль (бичъ, соколь, перстъ)* (Нас.) – *Голь – якъ бизунъ* (Рам.) – *Гол (галыш), як бизун (як сокал)* (Ляц.) – *Голы якъ бичъ, вуостры якъ мечъ* (Шпіл.); *Приишь кобыль хвостъ, а у кобылы свой ёсьць* (Нас.) – *Приишій кобыль хвостъ, а у ее свой ёсть* (Рам.) – *Приишый кабыли хвост, а ў яе свой ёсьць* (Ляц.) – *Приишу кабыль хвостъ, а у кабылы свой јосць* (Шпіл.); *Хоць коль на головъ цеши* (Нас.) – *Хоть ты ему коль на головъ теши* (Рам.) – *Хоць ты яму кол на галаве чаши* (Ляц.) – *Хоць яму коль на галавѣ чаши* (Шпіл.); *Не перескочивши рѣчки, не говори: гупъ* (Нас.) – *Не перескочивши, не кажи гопъ* (Рам.) – *Ни пираскочыўши праз (и пераз) калоду, ни кажы «гоц!»* (Ляц.) – *Не кажи гоць, кали не перескочиу* (Шпіл.).

Найчасцей суадносна фразеалагічныя адзінкі фіксуюцца ў зборніках І. І. Насовіча і Е. Р. Раманава. Зборнік Я. А. Ляцкага і асабліва зборнік П. М. Шпілеўскага вызначаюцца большай адметнасцю рээстравага складу і яго малой перасякальнасцю з рээстрамі іншых зборнікаў. Гэта, як можна меркаваць, звязана з многімі фактарамі: спецыфікай аўтарскага падыходу да адбору рээстравых адзінак, прынцыпамі выкарыстання работ іншых аўтараў, моўнымі адметнасцямі рэгіёна, дзе збіраўся факталагічны матэрыял, а таксама з агульным аб'ёмам зборнікаў.

Тыпалагічны аналіз дазваляе вылучыць наступныя варыянтныя разнавіднасці фразеалагічных адзінак:

- парэмій, якія ў розных зборніках супадаюць паводле лексічнага складу, але маюць пэўныя фармальныя адрозненні, у прыватнасці графічныя і фанетыка-арфаграфічныя (*Што голова, то разумъ* (Нас.) – *Што голова, то разумъ* (Рам.) – *Што галава – то разум* (Ляц.); *Приишій кобыль хвостъ, а у ее свой ёсть* (Рам.) – *Приишый кабыли хвост, а ў яе свой ёсьць* (Ляц.) – *Приишь кобыль хвостъ, а у кобылы свой ёсьць* (Нас.) – *Приишу кабыль хвостъ, а у кабылы свой јосць* (Шпіл.); *Майстеръ зъ Мира, што цявѣ, то дзира* (Нас.) – *Майстаръ з Мира, што цяу, то дзира* (Шпіл.); *Дзень мой – вѣкъ мой* (Нас.) – *День мой – вѣкъ мой* (Рам.); *Не зарекайся красць, а якъ Богъ дасць* (Нас.) – *Не зарекайся красть, а якъ Богъ дастъ* (Рам.)), словаўтваральныя (*Середзинка на половинку* (Нас.) – *Середка на половинъ* (Рам.); *Въ роду не безъ выроду* (Нас.) – *Въ роду не безъ выродка* (Рам.)) і марфалагічныя (*Чортъ не возьмечь, а Богу не треба* (Нас.) – *Чортъ не возьма, а Богу не треба* (Рам.)) варыянты;

- лексічныя варыянты (*Голь, як коль (бичъ, соколь, перстъ)* (Нас.) – *Голь – якъ бизунъ* (Рам.)), у тым ліку такія цікавыя іх разнавіднасці, у якіх адзначаецца варыянтнасць анамастычнага кампанента (*Легенькій Ёська (Петрочокъ)* (Нас.) – *Легенькій Савочка* (Рам.));

- канструктыўна-колькасныя варыянты (*Послѣдняя только жонка у попа* (Нас.) – *Послѣдняя ў попа жонка* (Рам.)).

Пералічаныя варыянты можна адносіць да так званых чыстых тыпаў, калі адрозненні паміж версіямі фразеалагічнай адзінкі назіраюцца на канкрэтным моўным узроўні (фанетыка, марфалогія, лексіка) або ў нейкім аспекце (арфаграфічным, канструкцыйным).

У пераважнай жа большасці выпадкаў зафіксаваныя ў розных зборніках варыянтныя фразеалагічныя адзінкі прылічваюцца да змешаных тыпаў і з'яўляюцца камбінаванымі. Прааналізаваны матэрыял

дазваляе вылучыць вялікую разнастайнасць варыянтных адносін. У разгледжаных парэміялагічных крыніцах фіксуюцца:

- лексіка-фанетычныя варыянты (*Смашно было, да близко дно* (Нас.) – *Сладко було, да близко дно* (Рам.));
- лексіка-марфалагічныя варыянты (*Хочеш зь лавки звалицьца, да не ушибицьца* (Нас.) – *Хоча зь лавки упасть, да й не ўдаритца* (Рам.); *Коли Богъ дасць, дакъ и въ окно подасць* (Нас.) – *Кому Богъ даець, и въ вокошко подаець* (Рам.)), у якіх пры гэтым могуць назірацца і неістотныя канструкцыйныя адрозненні (*Перемелица, мука будзець* (Нас.) – *Ператретца, перамнетца – мука будя* (Рам.) – *Пиратрэтца, пирамнетца – мука будзя* (Ляц.));
- лексіка-арфаграфічныя варыянты (*Цаца-цаца, да въ кишеню* (Нас.) – *Цаца, цаца – да й за пазуху* (Рам.) – *Цаца-цаца, ды ў карман* (Ляц.); *Своя сермяжка не цяжка* (Нас.) – *Своя коломажка не тяжка* (Рам.); *Старосць не радосць, а горбъ не корысць* (Нас.) – *Старосць не радосць, довгъ – не корысць* (Рам.); *Не Божже каранне, а свое дурованне* (Нас.) – *Не Божее каранье – своё дарованье* (Рам.));
- лексіка-марфолога-арфаграфічныя варыянты (*У коровы языкъ довигъ, да говориць не вельно* (Нас.) – *У коровы языкъ довгій, да говоріть заказано* (Рам.) – *У каровы язык доуги, а гаварыць ня можа* (Ляц.); *Не плачь, купиць мама хохлаць; олейцемъ помажесць и тобъ не покажесць* (Нас.) – *Не плачь: купиць мама калачъ, медомъ помажа, табъ не покажа* (Рам.) – *Ни плач: купиць мамка калач, маслом намажа, табе ни покажа* (Ляц.));
- лексіка-арфаграфічна-канструкцыйна-колькасныя варыянты (*Не перескочивши рѣчки, не говори: гупъ* (Нас.) – *Не перескочивши, не кажи гопъ* (Рам.) – *Ни пираскочыўшы праз (и пераз) калоду, ни кажы «гоц!»* (Ляц.); *Хоць колъ на головъ цеши* (Нас.) – *Хоть ты ему колъ на головъ теши* (Рам.) – *Хоць ты яму кол на галаве чаши* (Ляц.) – *Хоць яму колъ на галавѣ чаши* (Шпіл.));
- марфолога-арфаграфічныя варыянты (*Пара косцей не ломиць* (Нас.) – *Паръ кости не ломить* (Рам.) – *Пар касцей ня ломиць* (Ляц.); *Пьяницъ и капля дорога* (Нас.) – *Пьяницы и капля дорага* (Ляц.));
- марфолога-арфаграфічна-канструкцыйна-колькасныя варыянты (*Пославши дурного, за имъ пошли другога* (Нас.) – *Пошли дурного, а за имъ другого* (Рам.); *По собацъ зъ рота скачець* (Нас.) – *По цѣлому собаку зъ рота скачець* (Рам.) – *Пасабацы зъ рота скачыць* (Ляц.));
- марфолога-канструкцыйна-колькасныя варыянты (*На одном сонцу сушилися* (Нас.) – *На одном сонцу онучи сушили* (Рам.); *Не хвалися, а Богу молися* (Нас.) – *Не хвались: впередъ Богу молись* (Рам.));
- арфаграфічна-канструкцыйна-колькасныя варыянты (*У Бога всего много* (Нас.) – *У Бога ўсего много* (Рам.) – *У Бога многа, але ни для нас* (Ляц.); *Дзень мой – вѣкъ мой* (Нас.) – *День мой – вѣкъ мой* (Рам.) – *Дзень – век, а гадзіна ў прыдатку* (Ляц.)).

Не выключана, што пры аналізе большага аб’ёму фразеалагічных адзінак колькасць варыянтных груп можа ўзрасці. Але і даследаваны матэрыял з поўнай выдавочнасцю дэманструе стракатасць варыянтнай карціны ў сферы беларускай фразеалогіі XIX ст. і сведчыць аб надзвычай складанай сітуацыі ў справе выпрацоўкі нарматыўных моўных асноў. Працэс фарміравання нацыянальнай фразеалагічнай нормы ў названы перыяд фактычна знаходзіўся на пачатковай стадыі, калі ў выданнях слоўнікавага тыпу адбываліся першасны, яшчэ выразна недыферэнцыраваны адбор фразеалагічных адзінак народнай мовы і іх пачатковае фразеаграфічнае апісанне, а таксама рабіліся спробы па вызначэнні ступені іх прыярытэтнасці.

Заклучэнне

Аналіз прэзентатыўнай выбаркі ўстойлівых адзінак з парэміялагічных зборнікаў XIX ст. паказаў надзвычай багатую, фактычна неабмежаваную варыянтнасць розных відаў.

У вялікай ступені такі вынік тлумачыцца спецыфікай разгледжанага фразеалагічнага матэрыялу, які ў асноўным складаецца з адзінак парэміянага характару. Даследчыкі сцвярджаюць, што парэміі «...у адрозненне ад звычайных устойлівых спалучэнняў, з’яўляюцца жанравай адзінкай і, як любы фальклорны твор, “дадумваюцца” і “даствараюцца” пастаянна. Таму так складана вылучыць “чыстыя” варыянтныя парадыхмы і знайсці сярод варыянтаў першасныя і вытворныя. Парэмія, як адзінка жывой народнай мовы, настойліва прыстасоўваецца да ўмоў зменнай мовы, і да ўжо існуючых варыянтаў дадаюцца новыя, таму большасць варыянтных парадыхм адносіцца да змешанага тыпу» [6, с. 294]. Такім чынам, устойлівасць парэміянага тэксту па сваёй прыродзе даволі нізкая. Яна падтрымліваецца выключна маўленчымі традыцыямі, якія парушаюцца «значна лягчэй і часцей, чым жорсткія правілы моўнай структуры» [15, с. 14], што правакуе істотную, заканамерную і нават непазбежную варыянтнасць адзінак парэміянага тыпу. Нягледзячы на тое што яны з’яўляюцца гатовымі маўленчымі адзінкамі і захоўваюць пэўнае пастаянства свайго аблічча, варыянтныя адзінкі парэміянага тыпу тым не менш трансфармуюцца не «калі-нікалі», а «як правіла» [15, с. 14], падлягаюць вар’іраванню як ніякія іншыя элементы мовы. «Можна сказаць, прыказка (і прымаўка. – Н. К.) мае найбольшую ўстойлівасць сярод фальклорных тэкстаў і найменшую ўстойлівасць сярод фразеалагізмаў» [15, с. 15]. Да ліку варыянтаў, з’яўленне якіх

абумоўлена такой спецыфікай парэміі, можна аднесці, напрыклад, наступны шэраг адзінак: *Кій на кій; а хлябб на хлябб не вадзіць* (Нас.) – *Кій на кій вадзіць, а чарка на чарку не вадзіць* (Рам.) – *Кій на кій шкодзіць, а чарка на чарку ня шкодзя* (Ляц.).

У той сітуацыі, у якой беларуская мова знаходзілася ў XIX ст., агульныя прычыны парэміянай варыянтнасці дапаўняліся ўнутранымі фактарамі, звязанымі з тагачаснай моўнай неўнармаванасцю. Адсутнасць дакладных кадыфікаваных моўных стандартаў спрыяла пранікненню ў структуру фразеалагічных адзінак рознадыялектных, рознастылёвых і арфаграфічна рознааформленых кампанентаў. Варыянтнасць такога паходжання назіраецца ў наступных выпадках: *Одна поришвая овца усё стадо заражаець* (Нас.) – *Одна поганая овца усю стаду порте* (Рам.).

У цэлым «...выпрацоўка літаратурнай нормы беларускай фразеалогіі праходзіла стыхійна ў ходзе выкарыстання рэсурсаў розных дыялектных і агульнанародных пластоў. Шырокая магчымасць выбару з'яўлялася ў нейкай ступені тормадам лексіка-семантычнага выраўноўвання фразеалагічных адзінак і выпрацоўкі агульнамоўнага ўзусу» [17, с. 62]. Аднак разнастайнасць спосабаў перадачы інфармацыі, закадзіраванай у фразеалагічных адзінках, можна лічыць станоўчай адзнакай, якая характарызуе высокі ментальны ўзровень пэўнага этнасу і ўзровень развіцця адпаведнай моўнай сістэмы. У дачыненні да нарматыўнага станаўлення наяўнасць вялікай колькасці альтэрнатыўных фразеалагічных варыянтаў сведчыць аб тым, што працэс выбару нормы ў сферы беларускай фразеалогіі XIX ст. знаходзіўся ў актыўнай фазе. На пазнейшых этапах моўнай гісторыі з агульнай фразеалагічнай базы, адлюстраванай у прааналізаваных зборніках, былі селектыўна адабраны і замацаваны ў сучаснай фразеалогіі найбольш жыццяздольныя адзінкі. Канкрэтныя вынікі гэтага працэсу могуць выступіць аб'ектам асобнага даследавання.

Скарачэнні

Ляц. – *Ляцкий Е. А.* Материалы для изучения творчества и быта белорусов. Пословицы, поговорки, загадки. М. : Унив. тип., 1898. 63 с. ; **Нас.** – *Носович И. И.* Сборник белорусских пословиц. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесности Акад. наук, 1874. 232 с. ; **Рам.** – *Романов Е. Р.* Белорусский сборник. Т. 1 : Губ. Могилевская. Вып. 1–2. Песни, пословицы, загадки. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1885. 468 с. ; **Шпіл.** – *Шпилевский П. М.* Белорусские пословицы. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1853. 26 с.

Бібліяграфічныя спасылкі

- Северская ОИ. Фразеология: история и норма. *Русский язык* [Интернет]. 2010 [процитировано 21 декабря 2022 г.]; 11. Доступно по: https://rus.lsept.ru/view_article.php?ID=201001102.
- Гапоненка ІА. Спецыфіка нормы беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. *Веснік БДУ. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. 2013;3:25–32.
- Лемцюгова ВП, Гапоненка ІА, Анісім АМ, Маракуліна ТМ, Крыўко МН, Капылоў ІЛ і інш. *Мова «Нашай нівы» (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія*. Лемцюгова ВП, рэдактар. Мінск: Беларуская навука; 2005. 303 с.
- Семенюк НН. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов. В: Серебренников БА, редактор. *Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка*. Москва: Наука; 1970. с. 23–45.
- Лепешаў ІА. Класічная праца айчынай філалогіі. *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*. 1974;3:52–54.
- Алефиренко НФ, Семененко НН. *Фразеология и паремология*. Москва: Флинта; 2009. 344 с. Совместно с издательством «Наука».
- Еремеева М, Мацук А. Трудности разграничения паремологии и фразеологии. В: Прохоренко ОГ, редактор. *Лингвистика, лингводидактика, лингвокультурология: актуальные вопросы и перспективы развития. Материалы II Международной научно-практической конференции; 1–2 марта 2018 г.; Минск, Беларусь*. Минск: БГУ; 2018. с. 20–25.
- Моргоева ЛБ. Трудности разграничения устойчивых выражений и паремий. *Фундаментальные исследования*. 2014; 5(часть 5):1114–1120.
- Ошева ЕА. Паремiologicalическое пространство: дискуссионные вопросы. *Исследовательский журнал русского языка и литературы*. 2013;1(1):75–88.
- Хайруллина РХ, Леднева АВ. Языковая природа паремий и их роль в формировании языкового мировидения народа. *Современные проблемы науки и образования* [Интернет]. 2015 [процитировано 7 февраля 2023 г.]; 1(часть 1). Доступно по: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19008>.
- Федуленкова ТН. Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2005;4(приложение 1):62–69.
- Горбачевич КС. *Вариантность слова и языковая норма: на материале современного русского языка*. Филлин ФП, редактор. Ленинград: Наука; 1978. 238 с.
- Евгеньева АП. *Проект словаря синонимов*. Москва: Советская энциклопедия; 1964. 46 с.
- Сеидова Н. О разграничении синонимии и вариативности в области фразеологических единиц. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки*. 2015;1:160–163.
- Занглигер В. Вариантность и синонимия пословиц. *Болгарская русистика*. 2010;2:12–33.
- Благова ГФ. *Пословица и жизнь: личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе*. Москва: Восточная литература; 2000. 221 с.
- Аксамітаў АС. Развіццё фразеалагічнага складу мовы і літаратурная норма. *Беларуская лінгвістыка*. 1987;31:61–63.

References

1. Severskaya OI. Phraseology: history and norm. *Russian Language* [Internet]. 2010 [cited 2022 December 21];11. Available from: https://rus.lsept.ru/view_article.php?ID=201001102. Russian.
2. Gaponenka IA. Specific nature of the norm of the Belarusian literary language of the 19th and the beginning of the 20th century. *Vesnik BDU. Seryja 4. Filologija. Zhurnalistyka. Pedagogika*. 2013;3:25–32. Belarusian.
3. Lemciugova VP, Gaponenka IA, Anisim AM, Marakulina TM, Krywko MN, Kapylow IL, et al. *Mova «Nashaj nivy» (1906–1915). Varyjantnasc. Sinanimija* [The language of «Nasha niva» (1906–1915). Variation. Synonymy]. Lemciugova VP, editor. Minsk: Belaruskaja navuka; 2005. 303 p. Belarusian.
4. Semenyuk NN. [Formation of literary norms and types of codification processes]. In: Serebrennikov BA, editor. *Obshchee yazykoznanie. Formy sushchestvovaniya, funktsii, istoriya yazyka* [General linguistics. Forms of existence, functions, history of language]. Moscow: Nauka; 1970. p. 23–45. Russian.
5. Lepeshaw IJa. [A classic work of domestic philology]. *Pomniki gistoryi i kultury Belarusi* [Monuments of the history and culture of Belarus]. 1974;3:52–54. Belarusian.
6. Alefirenko NF, Semenenko NN. *Frazeologiya i paremiologiya* [Phraseology and paremiology]. Moscow: Flinta; 2009. 344 p. Co-published by the «Nauka». Russian.
7. Ereemeeva M, Matsuk A. Difficulties in the differentiating of paremiology and phraseology. In: Prokhorenko OG, editor. *Lingvistika, lingvodidaktika, lingvokulturologiya: aktual'nye voprosy i perspektivy razvitiya. Materialy II Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii; 1–2 marta 2018 g.; Minsk, Belarus'* [Linguistics, linguodidactics, linguoculturology: topical issues and development prospects. Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference; 2018 March 1–24; Minsk, Belarus]. Minsk: Belarusian State University; 2018. p. 20–25. Russian.
8. Morgoeva LB. On the difficulties of differentiation of fixed phrases and paroemias (proverbs). *The Fundamental Researches*. 2014;5(part 5):1114–1120. Russian.
9. Osheva EA. [Paremiological space: controversial issues]. *Issledovatel'skiy zhurnal russkogo yazyka i literatury*. 2013;1(1):75–88. Russian.
10. Khayrullina RK, Ledneva AV. The linguistic nature of proverbs and their role in shaping the linguistic nature of proverbs and their role in shaping the language worldview of the people. *Modern Problems of Science and Education* [Internet]. 2015 [cited 2021 February 7];1(part 1). Available from: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19008>. Russian.
11. Fedulenkova TN. Phraseological variance as the linguistic problem. *Vestnik of the Orenburg State University*. 2005;4(application 1):62–69. Russian.
12. Gorbachevich KS. *Varietnost' slova i yazykovaya norma: na materiale sovremennogo russkogo yazyka* [Word variance and language norm: on the material of the modern Russian language]. Filin FP, editor. Leningrad: Nauka; 1978. 238 p. Russian.
13. Evgen'eva AP. *Proekt slovary sinonimov* [Synonym dictionary project]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya; 1964. 46 p. Russian.
14. Seidova N. About the differentiation between the synonymy and variability in the sphere of the phraseological units. *Alfred Nobel University Journal of Philology*. 2015;1:160–163. Russian.
15. Zangliger V. [Variation and synonymy of proverbs]. *Bulgarian Rusistics*. 2010;2:12–33. Russian.
16. Blagova GF. *Poslovitsa i zhizn': lichnyi fond russkikh poslovits v istoriko-fol'kloristicheskoi retrospektive* [Proverb and life: personal fund of Russian proverbs in historical and folklore retrospective]. Moscow: Vostochnaya literatura; 2000. 221 p. Russian.
17. Aksamitaw AS. [Development of a phraseological warehouse of language and literary norm]. *Belaruskaja lingvistyka*. 1987;31:61–63. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 30.08.2023.
Received by editorial board 30.08.2023.